

Лариса Квасюк (Острог)

**СЕНС ПЕРЕДМОВ-ПОСВЯТ
КНЯЗЮ КОСТЯНТИНУ (ВАСИЛЮ)
ОСТРОЗЬКОМУ ПОЛЕМІЧНИХ ТВОРІВ
КІНЦЯ XVI – ПОЧАТКУ XVII СТОЛІТЬ**

Суперечності та тривоги сучасного церковно-релігійного життя України в основі своїй мають багато спільного з епохою XVI – XVII століть, яку історики означають як ранньомодерну. Тому погляд на генезу новітнього світу може задовольнити не тільки професійну цікавість істориків-дослідників, а й сприяти розумінню сучасності, її духовних шукань. Це і зумовлює бажання заглибитися у полемічний дискурс кінця XVI – початку XVII століть, представлений, зокрема, і позиціями католиків та православних щодо ідеї з'єднання Східної (православної) та Західної (католицької) церков, а конкретніше – подій Берестейської унії 1596 року.

Історично склалося так, що дві культури – Схід і Захід мали різне розуміння сутності християнства як віровчення, його богослов'я та світогляду. На християнському Сході церква була єдиною з владою. У візантійській політичній практиці утвердилася ідея паралелізму монарха і Бога, що передбачала не сакралізацію особистості монарха, а лише уподібнення його Богу, засвоєння ним особливої харизми, що відповідало старозаповітній інтерпретації монархічної влади. Звертають на себе увагу три основоположні тези у візантійському законодавстві, що визначили стосунки церкви і держави: визнання двох влад рівноправними; божественне походження влади як світської, так і священницької; згода церкви і держави у питання духовного впливу на суспільство. Державник був главою і християнської ойкумени, тому мав розглядати і питання ортодоксії – “чистоти” віри. Він був причетний і до життя церкви літургійно [10, 45-47].

На Заході ж йшло постійне балансування між двома силами – імператорською владою і церквою, тому ідея Боголюдини тут витіснялася ідеями Людини, Держави, Нації. Така єдність світськості

і духовності не завжди мала бажані плоди, а часто й породжувала амбівалентність сакралізації земного порядку. Католицька церква робила акцент на мирській активності, а православ'я – на активності духу. У католицизмі завжди йшла боротьба за світське і духовне верховенство. На Сході акцент був на реалізації віруючими їх духовної місії, противлення злу шляхом боротьби з нею у своїй душі, а не в зовнішньому світі. Ці різні богословські позиції у поглядах на християнство знайшли свою наочну репрезентацію у двох таборах – католиків та православних, що вели між собою полеміку ще починаючи з дати офіційного розколу християнства на західне і східне у 1054 році, та актуалізували її на теренах України у кінці XVI століття, зокрема, і під впливом політичних наслідків Люблінської унії 1569 року, католицької контрреформації.

Культурний експеримент поєднання двох розрізнених світів християнського Сходу та Заходу на терені єдиної у Європі держави-країни, в якій ці два світи співіснували, прагнув здійснити Петро Скарга. Його проект ідеального перетворення світу найповніше був представлений у творі “О единствѣ церкви Божіей подъ однимъ пастыремъ и греческомъ отъ этого единства отступленіи. Сочиненіе Петра Скарги” [9, 223-526], де й обґрунтовувалася ідея релігійної єдності під зверхністю Бога-Отця і Папи Римського. Це перше видання свого полемічного трактату “О единствѣ церкви Божіей подъ однимъ пастыремъ и греческомъ отъ этого единства отступленіи” Скарга присвячує князю Василю-Костянтину Острозькому, про що дізнаємося з передмови-посвяти: “oswieconemu panu a panu Konstantemu, książęciu Ostrowskiemu, woiewodzie Kiioskiemu, etc., panu mnie milosciwemu, laski Bożey, etc. Patrzac na sromotne rozerwanie ludu chrzescianskiego tych zwlaszcza ezasow naszych oplakanych, oswiecone ksiazce, każdy, Boża czesc y zbawienie ludzkie y slawe narodow chrzescianskich milu iacy, serdeeznie sie vżalie, y zasmucie musi, iżw takich niezgodach dusz, Krwia Boża odkupionych, bez lidzby ginie; wiara przeslawna zelzona, imie Boga zastepow od samychże chrzescian zbluznione iest; wiele chrzescianskich Krolestw wpadlo, y moc sie a reka poganska podwyższyła!! Y komunsz wilcey zgoda y iedosc przystoi iako chrzescianom?!” [9, 225].

Українські православні полемісти також у своїх передмовах-посвятах звертали до образу князя В.-К.Острозького, або інших представників князівських родин, та не як до реальних осіб, а як до ідеальних правителів, *optimus princeps* (з лат.: найкращий із перших). Категорія ідеального тут обумовлювала абсолютну доскона-

лість й абстрагованість. Підтвердженням такої відносної правдивості були ім'я, атрибути та ознаки аристократичного роду. Образ князя вони моделювали в ідеалізованій площині, досконалому світі чеснот князівського родоводу або в контексті знакової системи, яка цю ідеальність втілювала [7]. Показово, що, звертаючись в „Антиграфях” до Януша Острозького, М. Смотрицький бачить перед собою образ не реального князя-католика, а сина славетного батька – захисника інтересів православних русинів. В образі Януша автор інтерпретує ймовірну особу князя, який ще перебуває в сумнівах і готовий повернутися до “віри своїх предків”. Автор “Палінодії”, наприклад, передає почуття внутрішнього неспокою князя з огляду на занепад авторитету православної церкви. Як підтвердження тому, Копистенський цитує слова князя, що передають почуття ностальгії за втраченою можливістю повернутися до батьківської віри: “Гди бим пред тим в молодих літах о релегіи грецкой і о Церкви всходней відал то, што тепері в том моім віку вижу і знаю, теди негди бим не бил сполечником Костела заходного” [8, 837].

Формування культу *optimus princeps* не мало ізольованого, індивідуального характеру, тобто інтенції авторів не спрямовувались тільки на конкретного адресата. У процесі художньої комунікації ідеальні параметри як концептуальні вимоги риторики становили загальний взірець наслідування для широкого кола читачів. До цього заохочував яскравий візуальний ефект ушанування магната небесними світилами і світовою. Втілений у передмовах-посвятах ідеалізований образ князя виражав певну ієрархію цінностей. Польський філософ Тадеуш Котарбінський виділяє чотири інтерпретації досконалості: безумовність, гармонійність, досконалість і найвищий рівень, який об'єднує всі попередні. У своїй структурній єдності вони творили своєрідний “візерунок цнот”, кодекс поведінки лицаря-громадянина, який утверджувався на засадах материнської церкви, яка наразі, обшарпана й покинута, із почорнілим обличчям від сердечного болу, благала своїх вірних синів, аби ті “не тільки блюзнірцям розпусні уста замкнули, а й своїх, од найвищого до найнижчого [...] разом з повіреними урядуванню їхньому людьми, достатньо і відповідно до гідності заслуг їхніх, картали, картали і направляли” [7]. Зазначимо, що модус наслідування органічно перегукувався з середньовічною традицією агіографічних творів, однією з функцій яких було кшталтування благочестивого християнина за орієнтирами біографічної моделі святого сподвижника.

Образ старого князя, “стовпа православ’я” витриманий у поемічних творах у дусі ритуальних канонів, у яких публіцистично-панегіричний пафос посідає ключову позицію. Автори, такі як Мелетій Смотрицький, Захарія Копистенський, інтерпретували подвижницький спосіб життя князя як найцінніший здобуток лицаря, позначений славою, звитягою й побожністю, оборонця батьківської віри й фундатора церков і шкіл, проводили генеалогічний зв’язок волинського князя з київською правлячою династією, передусім із князем Володимиром Великим.

Ідеальна модель образів князів продукувала в позасемантичному контексті ідею громадянського обов’язку як ознаку активної суспільної поведінки, вірності цінностям батьківської віри. Ці ідеальні якості імпліцитного читача *optimus princeps* передбачали прогнозовану рецепцію тексту, написаного православними. З цього бачимо, що передмови-посвяти мали дещо глибше і багатofункціональніше призначення, а не виконували “чисто етикетальну функцію” [3].

Чому ж П. Скарга присвячує свій твір “О единствѣ церкви Божіей подь однимъ пастыремъ и греческомъ отъ этого единства отступленіи”, що засвідчує передмовою-посвятою, князю В.-К. Острозькому”? Щоб дати відповідь на це запитання, як вважає Н. Яковенко, відома дослідниця вказаного періоду, автор наукової розвідки “Українська шляхта з кінця 14-го до середини 17-го століття. Волинь і Центральна Україна”, необхідно звернутися до проблеми ролі князів у культурній ситуації епохи Середньовіччя. Як вона зазначає, “авторитет князівського імені впливав з поняття легітимності влади, в християнській традиції зіпертого на вислів апостола Павла: “Вся влада від Бога”. Особу князя і найвище право, носієм якого він уважався вже в силу народження, сприймали як наслідок Божого промислу, незаперечний абсолют” [12, 80]. У середньовічному суспільстві статус князя диктував його моральні риси. Благородство, військова звитяга, щедрість були в очах загалу обов’язковими прикметами поведінки родовитої людини, гідної своїх славних предків [12, 80]. На користь князівського авторитету, пише науковець, говорить і те, що коли йшли переговори щодо унії, вони велися саме з князем Острозьким. Вважається, що цей український магнат мав неупереджене ставлення до різних християнських конфесій, був прихильний до ідеї інтеграції церков, цим в літературі обґрунтовується заклик П. Скарги до князя В.-К. Острозького щодо сприяння політичній, культурній та релігійній унії

з Річчю Посполитою. Є дані про те, що Костянтин Острозький ще в 1567 році запрошував Петра Скаргу до свого маєтку, щоб поговорити про з'єднання церков, але зустріч тоді не відбулася [6, 112-113].

Так як твір Петра Скарги є із жанру полеміки, яку визначають як гостру суперечку, зіткнення думок з якогось питання, що передбачає зіставлення і протиборство різних поглядів, ідей, що має на меті виявити логічні суперечності, викрити обман, пов'язаний з аргументацією; неможливий без врахування логічного, психологічного та морального компонентів (останній особливо визначає характер і спрямованість роздумів сторін), то через передмову-посвяту князю автор, Петро Скарга, закладає існування реального опонента, Костянтина Острозького, через протиставлення якому намагається показати істинність та правдивість католицької церкви на противагу православної.

Для того, щоб більш глибоко зрозуміти призначення посвяти князю В.-К. Острозькому твору П. Скарги “О единствѣ церкви Божіей подъ однимъ пастыремъ и греческомъ отъ этого единства отступленіи”, коротко розглянемо його ідейний зміст. Твір складався з трьох основних частин – догматичної (“Про єдність Церкви Божої”), історичної (“Про грецьке відступництво від єдності Божої Церкви”), практичної (“Про застереження та нагадування народам руським, які тримаються греків, щоб з Церквою та римською столицею об'єдналися”), у яких автор закликає православних русинів відійти від греків і повернутися до “первісної єдності з Римом”, вважаючи можливим і необхідним існування лише однієї істинної Церкви під керівництвом Римського Папи.

Глибоко впевнений, що греки ошукали руський народ, П. Скарга наводив численні свідчення отців Церкви, в тому числі православного Сходу, і всією силою богословської ерудиції доводив, що не римські достойники, а константинопольські патріархи розірвали святу єдність. Щоб підтвердити свої тлумачення, автор трактату “Про єдність Церкви Божої” покликався на Ферраро-Флорентійський собор, на якому було підписано унію, в розробці та прийнятті якої брав найдіяльнішу участь митрополит Київський та всієї Руси Ісидор. Так, звертаючись до князя К. Острозького, П. Скарга запитував: “Невже руські не читають своєї історії і не знають того, що їхні предки півтораєста літ тому старалися відновити згоду з Римом і що востаннє, на восьмому соборі, вони визнали над собою владу папи та поєдналися з римським костелом?”

Про це я часто говорив з церковної кафедри у Вільні, - повідомляв проповідник, – і багато православних, слухаючи мої промови, просили, щоб я виклав свої думки на папері” [11, 233].

Розмірковуючи над причинами ігнорування Царгородом рішень Флорентійського собору і тим зумовленими наслідками, П. Скарга твердив: “Візантія загинула внаслідок схизми і Грецька Церква підпала ганебному рабству! Турок ставить і знімає патріархів! Які ж це патріахи і який клір зводиться ними? Найбільш неосвічений, грубий та розбещений... Яка ж може бути чистота віри та життя в тій рабській церкві, котра служить більше султану і султанші, ніж Христу?” [11, 233].

У не кращому становищі, на думку П. Скарги, знаходилася і православна церква Московської держави, що стогне у рабстві у московського царя Іоана IV, який з власної примхи скидає митрополитів і розпорядиться церквою як своєю рабинєю. “Москва ... і нашу Русь заразила схизмою: і у нас тепер руська церква в рабстві, але не у турецького султана, а у кожного пана, який що хоче, те й робить з нею; у нас висвячують на священників холопів іа невігласів, котрі самі не розуміють того, що вони читають у церкві” [11, 234]. Отже, Петро Скарга був добре інформований про релігійну ситуацію у візантійському, московському та русько-литовсько-польському виявах.

Найактуальнішою частиною трактату Скарги “Про єдність Церкви Божої під одним пастирем” був його завершальний розділ, у якому автор поставив за мету обґрунтувати необхідність унії та вказати конкретні шляхи її запровадження. “Справа не в церемоніях, не в обрядовій стороні, без цього віра може залишитися чистою та неушкодженою; справа не в співі алілуйа, не в усталених звичаях, не в коротких чи тривалих постах і, зрештою, не в бороді, яка може бути короткою чи довгою, – але вся суть у вірі, яка веде нас до спасіння... Проте у теперішніх греків віра далеко не та, що була раніше, коли вони жили з нами в єдності; тепер вони створили для себе іншу віру, називаючи нас єретиками”. Щоб зняти ці звинувачення з боку православних, П. Скарга вдався до розгорнутого аналізу православно-католицьких розбіжностей. Він викриває 19 відступів Грецької церкви, спірність яких свого часу усунув Ферраро-Флорентійський собор [9, 223-233]. До числа злободенних проблем відносив полеміст і порушення церковного благоупорядку, а особливо святокупство, що деделі більше поширювалося у православному середовищі Речі Посполитої. Головні-

ми причинами, що стали на заваді православно-католицького розуміння, вважав П. Скарга шлюб священників, слов'янську мову та підпорядкування духовенства світській владі.

П. Скарга малює проект ідеального майбутнього: “А тобі, народе руський, ми показуємо все з тією метою, щоб ти, не чекаючи нічого доброго від грецької церкви, швидше поєднався з намісником св. Петра... Цей союз приніс би вам багато добра і в справах світських: польські королі стануть вам більше довіряти, а литовська земля доручить вам свої суди”. “Мир і злагода пануватимуть в руській землі, коли митрополити будуть поставлятися Папою, тоді всі спірні питання в справах віри вляжуться самі по собі, тоді руські можуть залишитися зі своїми релігійними звичаями та обрядами, сама ж церква Божа була б прикрашена розмаїттям, немов королева багатобарвним вбранням”.

П. Скарга закликає: “О, якби ви почули голос кращих греків, які знемагають у неволі! Вони заволали б до вас: ви, залишок грецької церкви, щасливі тим, що втекли з турецької неволі, – не беріть собі в спадок наших гріхів і нашого відступу, через що Бог покарав нас жакливим полонем! Не будьте такими впертими та гордими, якими були ми! Віддайтеся під міцну руку того, хто вибраний самим Богом! Адже краще скоритися наміснику Христа, ніж бути в неволі у поган і кланятися їм. Погляньте, як ім'я християнське зневажається у нас! Нема у нас тепер ні короля, ні пана, ні пророка, ні доктора, ні обізнаного з законом; все залишилося в латинян! Звертайте свої погляди туди, звідкіля лунає хвала Богу, де процвітають богослужіння, наука і взагалі царство Христа... Ідіть же, мої сини, туди, куди перенесена вся благодать Христа! А я, ваша покинута мати, понесу за свої гріхи подвійне покарання – безпліддя та вдівство; груди мої материнські висохли, я вже не можу жити вас наукою про спасіння” [11, 236-237].

Петро Скарга, езуїт із значним стажем душпастирської діяльності, був одним із головних проповідників унійної доктрини у 70-80-х роках XVI століття. Закличні ідеї його твору „Про єдність Церкви Божої під одним пастирем” були поставлені на службу католицькій пропаганді. Переклад трактату мовою русинів дав можливість не лише руській еліті, а й міщанам православного віровизнання познайомитися з комплексом ідей щодо унії, а частина з них і прийняла їх, тобто стала дивитися на унію як на “давньо-історичне надбання своїх предків, як на кращу форму церковного життя”. Книга П. Скарги була програмою, яка репрезентувала по-

гляди на потребу та можливість церковної унії у східних регіонах Речі Посполитої. Скарга намагався змінити профанну дійсність, реформуючи релігійні та політичні структури. Стратегія Скарги була втіленням середньовічної концепції діяльності лицаря Христового, згідно якої досягнення догматичної мети велося під клейнодами доктрини містичної війни проти “ворогів духу”. У цьому ж полягала й політика контрреформації, що обстоювала світоглядну необхідність у популяризації й пропаганді зразків релігійного героїзму.

П. Скарга репрезентує позицію, що сповнена релігійного почуття: “Передусім належить слухати Бога, а не людей. Перш за все потрібно захищати Церкву та людські душі, а не Батьківщину. Передусім слід ширити хвалу Господу, а не прагнути світських почестей. Насамперед важить здобути вічне спасіння, а не земні блага”, чим демонструється вищість позиції Церкви у порівнянні з державою. Але П. Скарга звертається своїм полемічним трактатом до князя К.-В.Острозького, для якого як справи церковні, так і державні є одного рівня. Відмінність між текстом твору “О единствѣ церкви Божіей подъ однимъ пастыремъ и греческомъ отъ этого единства отступленіи” від 1577 року, що був адресований Костянтину Острозькому, і другим виданням з варіантами і доповненнями 1590 року [9, 223-526], що був адресований Сігізмунду III, свідчить, що вирішення проблеми унії Скарга бачить саме у богословській площині, про що читаємо у тексті: “Summa rozdzialow pierwszej cześci: 1. Okrom koscielney iednosci nikt zbawienia miec nie moze. 2. Pierwey a prawdziwym Kosciele Bożym, niszli a prawdziwym slowie Bożym pytac sie y wiedziec potrzeba. 3. Kosciol Boży widomy jest. 4. Kosciol Boży lacno po czterech rzeczach poznac, kto sie iedno tobrym sercem o nim pyta y wiedziec pragnie. 6. Kosciol s.prawy ieden iest, nie dwa, ani trzy. 7. Ten pasterz nie iest tylko Jezus Chrystus niewidomy, ale z Chrystusem nami es tnik tesz jego widomy. 8. Bez iednego widomego wszytkiego powszechnego kosciola pasterza, iednosc, y rząd, y pokoy koscielny zachowany byc nie moze. 9. Chrystus Pan nasz Piotra S. iednym y nawyzszym pasterzem wczynił wszytbich owieczek y baranow swoich. 10. Rzad ten, ktory Pan Chrystus w Kosciele swym postanowil, z Piotrem S, vmrzec, nie mogł, ale trfac ma do konca swiata. 11. Na niewstyd falszerzow tych haeretykow, ktorzy mienia, isz Piotr S. nigdy w Rzymie nie byl, wywody, isz byl y on Rzymiski Kosciol fundowal, y tam vkrzyzowan y vmarl” [9, 232]. П. Скарга закликає князя К.-В.Острозького проїнятися питаннями віри, на

що останній безумовно не може піти з означених вище причин, бо церковні питання для нього поступають місцем перед державними інтересами (як вже говорилося, на християнському Сході питання державні традиційно були в єдності з питаннями релігійно-церковними, вищість останніх і проводив Петро Скарга).

Хто ж має займатися питаннями віри – Церква чи Держава? Західне і східне християнство дають різні відповіді на це риторичне запитання...

Джерела та література

1. Бабич С. Міфологізація структури: “Тренос...” Мелетія Смотрицького у контексті барокового моделювання ідеального світу / С. Бабич // Актуальні проблеми сучасної філології. Літературознавство. – Вип. VIII. – Рівне, 2000. – С. 3-10.

2. Берестейська унія і українська культура XVII століття. Матеріали Третіх “Берестейських читань”. – Львів; К.; Харків, 1995.

3. Грушевський М. С. Історія української літератури / М. С. Грушевський. – К., 1995. – Т. V. – Кн. 2.

4. Грушевський М. С. Історія української літератури / М. С. Грушевський. – К., 1996. – Т. VI. – Кн. 1.

5. Грушевський М. С. Історія української літератури / М. С. Грушевський. – К., 1996. – Т. VI. – Кн. 2.

6. Гудзяк Борис. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської унії / Б. Гудзяк / [Переклад Марії Габлевич, під редакцією Олега Турія]. – Львів, 2000.

7. Коваль В. М. Модель ідеального реципієнта в публіцистиці українського раннього бароко [Електронний ресурс] / В. М. Коваль // [http:// wishnewez.org.ua](http://wishnewez.org.ua).

8. Палинодия или книга обороны // Русская историческая библиотека издаваемая археографическою комиссиею. – СПб., 1878. – Т. IV. – Кн. 1. – С. 313-1200.

9. Памятники полемической литературы въ Западной Руси. Книга вторая. – СПб., 1882. – Кн. 2.

10. Шастик Н. И. Рим и Константинополь: две концепции жизнеустройства / Н. И. Шастик // Человек. – 2002. – № 4. – С. 30-47.

11. Шевченко В. В. Православно-католицька полеміка та проблеми унійності в житті Руси-України доберестейського періоду / В. В. Шевченко. – К., 2002.

12. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII століття. Волинь і Центральна Україна / Н. Яковенко. – К., 2008.